

**NOVA
UNIVERZA**

DIGNITAS

Revija za človekove pravice

Slovenian journal of human rights

ISSN 1408-9653

Človekovo »dostojanstvo« v ustavnosodni presoji Ustavnega sodišča RS
Ernest Petrič

Article information:

To cite this document:

Petrič, E. (2013). Človekovo »dostojanstvo« v ustavnosodni presoji Ustavnega sodišča RS, Dignitas, št. 57/58, str. 12-27.

Permanent link to this document:

<https://doi.org/10.31601/dgnt/57/58-3>

Created on: 16. 06. 2019

To copy this document: publishing@nova-uni.si

For Authors:

Please visit <http://revije.nova-uni.si/> or contact Editors-in-Chief on publishing@nova-uni.si for more information.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© Nova univerza, 2018

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA SLOVENSKE
IN MEDNARODNE ŠTUDIJE

**NOVA
UNIVERZA**

EVROPSKA PRAVNA
FAKULTETA

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA DRŽAVNE
IN EVROPSKE ŠTUDIJE

Človekovo »dostojanstvo« v ustavnosodni presoji Ustavnega sodišča Republike Slovenije

Ernest Petrič

Ustavno sodišče Republike Slovenije se je s problemom človekovega dostojanstva (*human dignity*, *Menschenwürde*) soočilo v zanimivi in občutljivi zadevi št. U-I-109/10.¹ Presoditi je moralo ustavnost 2. člena Odloka Mestne občine Ljubljana o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana.²

Pobudniki za začetek postopka za oceno ustavnosti in zakonitosti tega odloka Mestne občine Ljubljana so zatrjevali, da je 2. člen odloka protiustaven, ker poimenovanje ulice po »Titu«, doživiljenjskem predsedniku nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (v nadaljevanju SFRJ) v času nedemokratskega totalitarnega režima, posega v njihovo človekovo dostojanstvo in je v nasprotju s temeljno vrednoto sedanje ustavne ureditve Republike Slovenije – spoštovanjem človekovega dostojanstva. Poimenovanje ceste po »Titu« – nespornem voditelju komunističnega totalitarnega režima, v katerem so bili storjeni številni zločini zoper nedolžne ljudi in sistematično kršene človekove pravice – naj bi »ponovno ponižalo ljudi«,³ ki so bili v komunističnem režimu diskriminirani zaradi svojega političnega prepričanja ter zavezanosti demokraciji in spoštovanju človekovih pravic. Konkretno so se pobudniki sklicevali na 34. člen Ustave Republike Slovenije,⁴ ki zagotavlja pravico do osebnega dostojanstva kot eno od ustavnih človekovih pravic, tj. kot pravico do »osebnega dostojanstva in varnosti«, ter na 63. člen Ustave Republike Slovenije, ki prepove-

¹ Odločba št. U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 je skupaj s pritrdilnimi ločenimi mnenji sodnic in sodnikov objavljena v Uradnem listu RS, št. 78/11, ter na spletnih straneh ustavnega sodišča: <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/AB6C747BE8DF7AF3C125791F00404CF9>; navedeni dokumenti so dostopni tudi v angleškem jeziku: <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/00E401F6CCF72657C12579EC0036EC05>.

² Uradni list RS, št. 44/09.

³ Glej tč. 2 obrazložitve odločbe št. U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 (Uradni list RS, št. 78/11).

⁴ Uradni list RS, št. 33I/91-I, 42/97, 66/00, 24/03, 69/04, 69/04 in 68/06.

duje spodbujanje k neenakopravnosti in nestrpnosti. Pobudniki so se v svoji pobudi za ustavnosodno presojo sklicevali tudi na Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije,⁵ ki jo je ustavno sodišče že v predhodnih odločitvah opredelilo kot ustavni temelj naše nove države. Temeljna ustavna listina v preambuli bivšo državo (Jugoslavijo v obdobju Tita) opredeljuje kot državo, v kateri so se hudo kršile človekove pravice in ki ni delovala kot pravno urejena država. Pobudniki so še izpostavili, da je Evropski parlament leta 2009 s posebno resolucijo⁶ obsodil zločine, ki so jih storili različni totalitarni in avtoritarni režimi v Evropi. Med te režime je bil uvrščen tudi jugoslovanski komunistični režim, ki ga je vodil in ga zato tudi simbolno pooseblja prav »Tito«.

Nasprotna udeleženka, Mestna občina Ljubljana, je v odgovoru izpostavila predvsem to, da naj pobudniki ne bi imeli konkretnega pravnega interesa, saj niso osebe, ki bi bile kakorkoli udeležene v postopku poimenovanja zadevne ulice. Navajala je, da je Mestna občina Ljubljana zadevno ulico z demokratično izglasovano večinsko odločitvijo mestnega sveta poimenovala po tudi za Slovence pomembni zgodovinski osebnosti, Josipu Brozu Titu, ki naj bi kot poveljnik zmagovite partizanske vojske in kasnejši šef jugoslovanske države še vedno užival velik ugled doma in v svetu.

Ustavno sodišče RS je bilo tako postavljeno pred zadevo pomembnih ustavnopravnih razsežnosti, ki je bila povezana tudi z mednarodnopravno obravnavo in opredelitvijo človekovega dostojanstva kot takega (*per se*). Vsekakor je šlo tudi za politično izjemno občutljivo zadevo. Odločitvi bi se ustavno sodišče – potem ko so pobudniki vložili formalnopravno ustrezno pobudo za ustavno presojo – lahko izognilo le, če pobudnikom ne bi priznalo pravnega interesa. O tem, kako in s kakšno argumentacijo je odločilo o pravnem interesu in nato meritorno o (proti)ustavnosti člena 2 izpodbijanega odloka, bo govora kasneje. Odločitev o pravnem interesu pa je bila prvo vprašanje, o katerem je bilo treba odločiti. Tu naj omenim le, da bi bilo že nepriznanje pravnega interesa dejansko daljnosežna vsebinska odločitev, saj bi to praktično pomenilo, da je v Republiki Sloveniji ustavnopravno dopustno poimenovati ulice po komerkoli, tudi po zelo spornih »zgodovin-

⁵ Uradni list RS, št. 1/91 (19/91 popr.).

⁶ Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski zavesti in totalitarizmu (UL C 137 E, 27. 5. 2010, str. 25).

skih» osebnostih, odvisno zgolj od ideoloških, političnih in drugih preferenc trenutno vladajočih garnitur na katerikoli oblastni ravni, ki je formalno pristojna za poimenovanje ulic.

V postopku sprejemanja odločitve je moralo ustavno sodišče obravnavati – in nato odločiti – o vrsti pomembnih vprašanj, najprej, kot rečeno, o pravnem interesu pobudnikov, nato pa o konceptu in vsebini »človekovega dostojanstva« kot posebni, temeljni ustavnopravni in tudi mednarodnopravni vrednoti ter o mestu »človekovega dostojanstva« v katalogu človekovih pravic. Odgovoriti je moralo tudi na vprašanje, kje v sistemu norm in načel Ustave Republike Slovenije se konkretno nahaja načelo spoštovanja »človekovega dostojanstva« kot ustavno načelo oziroma norma, s katero bi lahko bil izpodbijani odlok (2. člen odloka Mestne občine Ljubljana) o poimenovanju ceste po »Tito« v neskladju z ustavo. Z drugimi besedami, ob katere vrednote, ki jih varuje Ustava Republike Slovenije, naj bi izpodbijani odlok trčil. Ustavno sodišče je prav tako moralo pojasniti, do kakšne mere je simbolna razsežnost nekega dejanja (v našem primeru poimenovanje ceste) ustavnopravno upoštevana. Poimenovanja krajev, ulic, cest ipd. imajo simbolni pomen. Izražajo priznanje in, ker gre pri poimenovanju krajev, ulic, cest itd. za akt oblasti, posredno tudi podporo tistim vrednotam, dogodkom in osebam, ki jih poimenovanje simbolizira. Zato se je moralo ustavno sodišče opredeliti tudi do tega, katere ustavne vrednote simbolizira poimenovanje »Tito« oziroma katerim vrednotam takšno poimenovanje nasprotuje – ne da bi pri tem prešlo v konkretno presojanje zgodovinskih dogajanj in osebnosti Josipa Broza Tita. Pri odločanju je moralo upoštevati tudi občutljivo razmerje med svobodo izražanja, ki je nesporna človekova pravica, na eni strani ter hkratno ustavnopravno zavezanostjo vseh organov državne in lokalnih oblasti, da ravnajo v skladu z ustavo, ko s svojimi oblastnimi dejanji izkazujejo priznanje in podporo vrednotam, ki jih določene osebe, dogodki ali dogajanja simbolizirajo, na drugi strani. Na ta in posledično tudi na nekatera vprašanja, ki so z njimi v neposredni zvezi, je torej Ustavno sodišče RS odgovorilo v odločbi št. U-I-109/10. Odgovore Ustavnega sodišča RS, kot izhajajo iz obrazložitve odločbe, skupaj s svojimi lastnimi premisleki in komentarji predstavljam v nadaljevanju.

Očitno je, da poimenovanje ulic in drugih javnih prostorov ne zadeva le prebivalcev teh območij. Poimenovanje »pravno učinkuje nasproti vsem, ki se s takim poimenovanjem srečujejo oziroma

ga zaznavajo».⁷ Glede na to očitno dejstvo ugovor nasprotne strani, tj. Mestne občine Ljubljana, da imajo pravni interes le tisti posamezniki, katerih mnenje je bilo relevantno in potrebno v postopku sprejemanja izpodbijanega odloka, ni mogel uspeti. Poimenovanje ulic učinkuje *erga omnes* in neposredno. Hkrati je v obravnavani zadevi šlo za vprašanje »človekovega dostojanstva« kot temeljne ustavno varovane vrednote, pomembne za vsakogar. Načeloma je ustavne vrednote dolžan varovati vsakdo. Varovanje ustavnih vrednot je splošni interes. Takšno razlogovanje ustavnega sodišča bi vodilo k priznanju pravnega interesa vsakomur (*actio popularis*), za kar sta se v pritrdilnih ločenih mnenjih sicer zavzela dva sodnika. Iz jasne in nesporne opredelitve pristojnosti in dela Ustavnega sodišča RS v Ustavi Republike Slovenije in v Zakonu o Ustavnem sodišču⁸ ter iz ustaljene prakse ustavnega sodišča izhaja, da ima v Sloveniji posameznik pravni interes za pobudo za izpodbijanje predpisa pred ustavnim sodiščem le, če izpodbijani predpis neposredno in konkretno učinkuje na njegov pravni in dejanski položaj. Če bi ustavno sodišče v konkretnih zadevah zato, ker je spoštovanje človekovega dostojanstva ustavna vrednota, ki sicer zadeva vsakogar, pravni interes priznalo vsakomur, bi prestopilo ustavne in zakonske okvire, ki določajo njegove pristojnosti in delovanje. Hkrati bi v temelju spremenilo svojo dosedanja prakso. Splošni interes in obveznost vsakogar, da spoštuje ustavo in varuje njene vrednote, bi – brez ustreznega pooblastila v ustavi – v konkretni pravni interes povzdignilo vsakogar, da pred ustavnim sodiščem sproži postopek za presojo ustavnosti in zakonitosti predpisa, za katerega bi menil, da je protiustaven ali nezakonit, četudi predpis neposredno ne bi vplival na njegov pravni in dejanski položaj. V zadevah, ki bi se nanašale na varovanje ustavnih vrednot, vključno z varovanjem konkretnih človekovih pravic, bi odprlo pot *actio popularis*. Pač pa je ustavno sodišče pravni interes v obravnavani zadevi priznalo eni od pobudnic, in sicer tisti, katere človekovo dostojanstvo je bilo z neutemeljeno obsodbo na zaporno kazen in prisilno delo, ki je bila kasneje (po padcu komunističnega režima v Sloveniji leta 1991) razveljavljena, konkretno prizadeto in ki ji je bil priznan status bivše politične zapornice. Po mnenju ustavnega sodišča je ta pobudnica s svojimi navedbami in predloženimi listinami izkazala konkreten pravni interes. S poimenovanjem ceste

⁷ Glej tč. 4 obrazložitve odločbe št. U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 (Uradni list RS, št. 78/11).

⁸ Uradni list RS, št. 64/07 – uradno prečiščeno besedilo.

po »Titu«, simbolu komunističnega režima, v katerem je bila pobudnica politično preganjana in krivično obsojena le zaradi verbalnega izražanja nasprotovanja temu režimu, je bila pobudnica neposredno in osebno prizadeta v njenem človekovem dostojanstvu. Zato ji je ustavno sodišče priznalo konkreten pravni interes in s tem *locus standi*, upravičenost za sprožitev pobude za začetek postopka ustavnosodne presoje spornega odloka Mestne občine Ljubljana o poimenovanju ulice po »Titu«.

Ustavno sodišče je spoštovanje človekovega dostojanstva (*human dignity*; *Menschenwürde*) opredelilo kot »pravno-etični temelj sodobnih držav, ki temelji na konceptu ustavne demokracije, tj. na predpostavki, da mora biti oblast omejena z nekaterimi temeljnimi pravicami in svoboščinami, ki človeku pripadajo zaradi njegove lastne vrednosti«. ⁹ Zgodovinske in pravno-etične korenine spoštovanja človekovega dostojanstva velja najprej iskati v naravnem pravu, saj spoštovanje človeka kot človeka, torej spoštovanje njegovega človeškega dostojanstva, izhaja iz samega bistva človeka. Ker je človek, mu po naravi stvari gre spoštovanje njegovega dostojanstva. V sferi pozitivnega prava se je spoštovanje človekovega dostojanstva utrjevalo v zgodovinskem procesu osvobajanja človeka, v uveljavljanju načela, da mu kot človeku gredo določene neodtujljive pravice (temeljne človekove pravice) in svoboščine. Trditev, da je ta zgodovinski proces pravne pozitivizacije človekovih pravic in temeljnih svoboščin izhajal prav iz uveljavljanja spoštovanja človeka kot človeka, ni pretirana. V tem procesu velja opozoriti vsaj na nekatere zgodovinsko pomembne pravne instrumente vse od Magnae Cartae Libertatum (1215), prek Habeas Corpus Acta (1679), Virginjske deklaracije o pravicah (1776), Deklaracije neodvisnosti ZDA (1776) in Deklaracije francoske revolucije o pravicah človeka in državljana (1789) vse do sodobnih mednarodnopравnih instrumentov in ustav večine modernih držav. Temeljno, *ultima ratio* izhodišče vseh teh pravnih instrumentov o različnih vidikih zagotavljanja in varovanja človekovih pravic je prav »spoštovanje dostojanstva človeka«, torej spoštovanje človeka kot človeka, ki mu pravice in svoboščine gredo prav zato, ker je človek. »Telos« naše zgodovinske dobe je človek, spoštovanje njegovega dostojanstva, njegovih neodtujljivih človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

⁹ Glej tč. 6 obrazložitve odločbe št. U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 (Uradni list RS, št. 78/11).

Tako rekoč vsi najpomembnejši instrumenti v sferi mednarodnega humanitarnega prava, na primer 3. člen Ženevskih konvencij iz leta 1949¹⁰ ter Protokol I¹¹ in Protokol II¹² h konvencijam, ter mednarodni instrumenti, univerzalni ali regionalni, o varstvu človekovih pravic, na primer Mednarodni pakt o političnih in državljanskih pravicah,¹³ Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah¹⁴ in Mednarodna konvencija o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije,¹⁵ v preambulah omenjajo dostojanstvo človeka kot vir in inspiracijo človekovih pravic, ki jih zagotavljajo. Enako velja na primer za Konvencijo o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk,¹⁶ Konvencijo proti mučenju in drugim krutim, nečloveškim ali poniževalnim kaznim ali ravnanju,¹⁷ Konvencijo o otrokovih pravicah ter Evropsko konvencijo o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin.¹⁸ Ameriška konvencija o pravicah človeka, Arabska listina o človekovih pravicah, Protokol k afriški listini o pravicah človeka in ljudstev o ustanovitvi Afriškega sodišča za človekove pravice, Listina EU o temeljnih pravicah in zlasti sodna praksa Evropskega sodišča za človekove pravice v Strasbourgu, pa tudi sodna praksa drugih sodišč, se pogosto in v različnih zvezah sklicujejo na človekovo dostojanstvo. V zadevi *Pretty* proti Združenemu kraljestvu je strasbourško sodišče tako izrecno poudarilo, da je bistvo Evropske konvencije (*the very essence*) prav spoštovanje človekovega dostojanstva.¹⁹ V preambulah ali v normativnem delu ti instrumenti eksplicitno izpostavljajo »človekovo dostojanstvo« (*human dignity*). To velja tudi za preambulo najpomembnejšega mednarodnopravnega instrumenta našega časa, Ustanovno listino Organizacije združenih narodov (v nadaljeva-

¹⁰ Ženevska konvencija o izboljšanju usode ranjenih in bolnih pripadnikov oboroženih sil na bojišču, 12. 8. 1949, Ženevska konvencija o izboljšanju usode ranjenih in bolnih pripadnikov oboroženih sil na morju, 12. 8. 1949, Ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki, 12. 8. 1949, in Ženevska konvencija o zaščiti civilnih oseb v času vojne, 12. 8. 1949 (vse Uradni list Prezidijuma Ljudske skupščine FLRJ, št. 6/50 in 24/50, ter Uradni list RS, št. 14/92).

¹¹ Dodatni protokol k Ženevskim konvencijam z dne 12. avgusta 1949 o zaščiti žrtev mednarodnih oboroženih spopadov (Protokol I), 8. 6. 1977 (Uradni list SFRJ, MP, št. 16/78, in Uradni list RS, št. 14/92).

¹² Dodatni protokol k Ženevskim konvencijam z dne 12. avgusta 1949 o zaščiti žrtev oboroženih spopadov, ki nimajo mednarodnega značaja (Protokol II), 8. 6. 1977 (Uradni list SFRJ, MP, št. 16/78, in Uradni list RS, št. 14/92).

¹³ Uradni list SFRJ, št. 7/1971.

¹⁴ Uradni list SFRJ, št. 7/1971.

¹⁵ Uradni list SFRJ, št. 6/67, in Uradni list RS, št. 35/92, MP, št. 2/93.

¹⁶ Uradni list SFRJ, MP, št. 11/1981.

¹⁷ Uradni list RS, MP, št. 7/1993.

¹⁸ Uradni list RS, št. 33/94, MP, št. 7/94.

¹⁹ Sodba ESČP v zadevi *Pretty* proti Združenemu kraljestvu z dne (2002), 24 EHRR, 29.4.2002, str. 423, odst. 65: »The very essence of the Convention is respect for human dignity and human freedom.«

nju OZN), ki v preambuli razglša odločenost narodov, povezanih v Združene narode, da utrdijo vero v »temeljne človekove pravice, v dostojanstvo in vrednost človekove osebnosti«. Četudi gre za preambulo Ustanovne listine, velja, da je tudi ta del listine pravno »enako zavezujoč in operativen«.²⁰ Enako velja za izhodiščni mednarodni dokument o človekovih pravicah, Splošno deklaracijo človekovih pravic iz leta 1948,²¹ iz katere – čeprav kot deklaracija Generalne skupščine OZN sama formalnopravno ni zavezujoča – izhajajo vsi kasnejši univerzalni in regionalni instrumenti za varstvo človekovih pravic in preprečevanje diskriminacije ter ustave večine modernih držav. Tudi v Helsinški sklepni listini države udeleženke razglšajo, da državljske, politične, ekonomske, socialne, kulturne in druge pravice in svoboščine izhajajo iz človeku lastnega dostojanstva (»dignity of the human person«).²²

Prav to, da je spoštovanje »človekovega dostojanstva« v preambulah navedenih in nekaterih drugih mednarodnopravnih instrumentov določeno kot načelo, ki opredeljuje sodobno mednarodnopravno varstvo človekovih pravic, vključno s prepovedjo različnih oblik diskriminacije ter v povezavi s sodobnim humanitarnim pravom, potrjuje, da je spoštovanje človekovega dostojanstva idejno, pravnofilozofsko izhodišče konkretnih človekovih pravic. V mednarodnem pravu je nesporno, da je preambula del besedila pogodbe, ki ga je treba upoštevati pri njenem tolmačenju.²³ Izhajajoč iz tega, da je »človekovo dostojanstvo« v najpomembnejših mednarodnih instrumentih (večinoma) opredeljeno v preambulah, lahko zaključimo, da je skupno izhodišče teh mednarodnopravnih instrumentov prav spoštovanje človekovega dostojanstva. Iz te skupne vrednote izhajajo temeljni mednarodni instrumenti. »Spoštovanje človekovega dostojanstva« torej ni le ena od človekovih pravic – čeprav je tudi to, zlasti kadar je kot taka posebej opredeljena ali potrjena v konkretni normi in sodni praksi –, temveč je to načelo, potem ko je bilo utemeljeno v navedenih instrumentih, še zlasti v preambuli Ustanovne listine OZN, treba razumeti

²⁰ Glej A. Wolfrum, Preamble v B. Simma in drugi (ur.), *The Charter of the United Nations: a Commentary*, 2. izd., Oxford University Press, Oxford 2002, str. 33–37.

²¹ Človekove pravice, Zbirka mednarodnih dokumentov, I. del, Univerzalni dokumenti, Društvo za ZN za Republiko Slovenijo, Ljubljana 1995, str. 1. Glej tudi D. Kretzmer in E. Klein (ur.), *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Kluwer Law International, Hag (2002).

²² Helsinška sklepna listina Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi z dne 1. avgusta 1975, načelo VII, 14 I.L.M., 1292.

²³ Glej 2. odstavek 31. člena Dunajske konvencije o pravu mednarodnih pogodb (Uradni list SFRJ, MP, št. 30/72, ter Uradni list RS, MP, št. 9/92 in 13/11).

kot temelj celotnega prava človekovih pravic.²⁴ Prav »človekovo dostojanstvo« je inspiracija in pravno-etični temelj mednarodnih instrumentov varstva človekovih pravic, posledično pa tudi katalogov človekovih pravic v sodobnih ustavah demokratičnih držav. Uveljavitev »človekovega dostojanstva« (*human dignity*, *Menschenwürde*) v sferi prava, mednarodnega in ustavnega, uteleša razvoj, ki sicer že poteka, od pogodbenih mednarodnopravnih obveznosti varstva človeka in njegovih pravic k mednarodni skupnosti, katere temelj bo prav spoštovanje človeka in njegovega dostojanstva.²⁵ Skratka, spoštovanje dostojanstva človeka je skupna vrednota našega časa. Iz te skupne vrednote izhajajo pravno varstvo vseh vidikov človekovih pravic, vključno s prepovedjo diskriminacije, na mednarodni in ustavnopravni ravni.

V številnih sodobnih ustavah je človekovo dostojanstvo kot temeljno ustavno načelo samo po sebi izpostavljeno v preambuli ali pa je navedeno v katalogu konkretnih ustavno varovanih človekovih pravic (včasih pa ga najdemo tudi na obeh navedenih mestih). Tako na primer nemška ustava že v 1. členu poudarja, da je dostojanstvo človeka nedotakljivo, njegovo spoštovanje in varstvo pa sta dolžnost vseh organov državne oblasti. Ustava Južnoafriške republike podobno v 1. členu (pa tudi v 7. in 10. členu) ugotavlja, da je »nacija« (*nation*) utemeljena na človekovem dostojanstvu in človekovo dostojanstvo postavlja v kontekst demokratičnih vrednot. Ne da bi za potrebe predstavitve odločbe Ustavnega sodišča RS v obravnavani zadevi podrobneje predstavili in analizirali izpostavljanje človekovega dostojanstva v ustavah različnih držav, naj le kot ilustracijo omenimo na primer še Temeljni zakon Izraela (1. člen), ustave Brazilijske (3. odstavek 1. člena), Madžarske (1. odstavek 54. člena), Nigerije (17. in 34. člen), Kolumbije (1. člen, ki eksplicitno določa, da je država utemeljena na spoštovanju človekovega dostojanstva), Tajske (4. člen 1. poglavja), Španije (10. člen) in Portugalske (1. člen). Nekatere ustave izpostavljajo človekovo dostojanstvo v preambuli, na primer ustave Indije, Namibije in Poljske. Omenjene ustave so navedene le kot primer in nika-
kor ne kot spisek vseh tistih ustav, ki bodisi v preambuli bodisi v

²⁴ Glej npr. L. Henkin, *International Human Rights as »Rights«* v: J. R. Pennock in J. W. Chapman (ur.), *Human Rights: Nomos XXIII*, New York University Press, New York 1981, str. 269 in nasl.; O. Schachter, *Human Dignity as a Normative Concept* v: *American Journal of International Law*, l. 77, št. 4 (oktober 1983), str. 848–854.

²⁵ Glej tudi B. Simma, *From Bilateralism to Community Interests in International Law* v: *Recueil des Cours*, zv. 250 (1994), str. 217 in nasl.

svojem normativnem delu izpostavljajo človekovo dostojanstvo.²⁶ Vsekakor pa povedano pritrjuje stališču ustavnopravne doktrine, da je prav človekovo dostojanstvo temelj konkretnih človekovih pravic, ki *ultima ratio* izhajajo iz človekovega dostojanstva.²⁷

V številnih mednarodnih dokumentih, povezanih s humanitarno problematiko, je prav tako izpostavljeno človekovo dostojanstvo, pogosto kot cilj humanitarnih prizadevanj. Glede na svoje večletno delo v Komisiji OZN za mednarodno pravo (International Law Commission – ILC) bi želel omeniti njeno poročilo o nastajajočem osnutku mednarodnega instrumenta o zaščiti oseb v primeru katastrof (*Protection of Persons in the Event of Disasters*).²⁸ Komisija je v normativnem delu osnutka morebitne bodoče konvencije posebej izpostavila človekovo dostojanstvo.²⁹ V komentarju pa je zapisala, da komisija, torej zbor uglednih pravnikov, ki zastopajo vse pomembne pravne kulture in sisteme sveta, človekovo dostojanstvo pripoznava kot posebno pravno načelo (*The principle of human dignity*), ki je osnova mednarodnim pravnim instrumentom o človekovih pravicah.³⁰

Izhajajoč iz povedanega ter seveda iz ustave in drugih ustavnih aktov Republike Slovenije, zlasti Temeljne ustavne listine ter Deklaracije o neodvisnosti Republike Slovenije,³¹ je ustavno sodišče v odločbi, ki jo obravnavamo, zapisalo: »Človekovo dostojanstvo je tudi v središču ustavnega reda Republike Slovenije.«³² Zatrdilo je, da je Republika Slovenija, za razliko od bivše SFRJ, pravna država, katere ustavna ureditev izhaja iz načela spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ter ugotovilo, da ima človekovo dostojanstvo svoj normativni izraz v številnih določbah Ustave Republike Slovenije, zlasti v katalogu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki jih ustava zagotavlja. Ustavno sodišče je načelo spo-

²⁶ Glej tudi A. Chaskalson, *Human Dignity as a Constitutional Value* v: D. Kretzmer in E. Klein (ur.), *The Concept of Dignity in Human Rights Discourse*, Kluwer Law International, Hag 2002; o »človekovem dostojanstvu« v vrsti ustav glej tudi *The Principle of Respect for Human Dignity: Proceedings of the UniDem Seminar*, zbirka *Science and Technique of Democracy*, št. 26, Svet Evrope, Strasbourg (1998).

²⁷ Glej tudi L. Šturm v: L. Šturm (ur.), *Komentar Ustave Republike Slovenije*, Fakulteta za podiplomske evropske in državne študije, Ljubljana 2002, str. 362 in nasl.

²⁸ 66. zasedanje Generalne skupščine OZN, Priloga št. 10 (A/66/10) – Poročilo o delu s 63. zasedanja Komisije za mednarodno pravo (ILC), str. 258 in nasl.

²⁹ Glej 7. člen osnutka z naslovom »Human Dignity«: »In responding to disasters, States, competent international organizations and relevant non-governmental organizations shall respect and protect the inherent dignity of the human person«, prav tam, str. 256.

³⁰ »The Commission recognizes human dignity as the core principle that informs and underpins international human rights law«, prav tam, str. 256.

³¹ Uradni list RS, št. 1/91.

³² Glej tč. 7 obrazložitve odločbe U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 (Uradni list RS, št. 78/11).

štovanja človekovega dostojanstva kot tako (*per se*) izpeljalo iz 1. člena ustave, ki Republiko Slovenijo opredeljuje kot »demokratsko republiko«. Zapisalo je: »Kot posebno ustavnopravno načelo [...] je načelo spoštovanja človekovega dostojanstva neposredno utemeljeno že v čl. 1 Ustave, ki Slovenijo opredeljuje kot demokratsko republiko.«³³ Iz tega načela iz 1. člena Ustave Republike Slovenije, tj. načela demokratičnosti, v povezavi z 2. členom ustave, ki Slovenijo opredeljuje kot pravno državo, ter z načelom delitve oblasti iz 3. člena ustave, izhaja, kot je zapisalo ustavno sodišče, da ustava Republiko Slovenijo opredeljuje kot »državo, v kateri je ravnanje oblastnih organov pravno omejeno z ustavnimi načeli ter človekovimi pravicami in temeljnimi svoboščinami, in to prav zato, ker sta človek in njegovo dostojanstvo v središču njenega obstoja in delovanja.«³⁴ Spoštovanje človekovega dostojanstva, te temeljne mednarodnopravne in ustavne vrednote, iz katere izhajajo in na kateri temeljijo konkretne človekove pravice in temeljne svoboščine tako v mednarodnih kot ustavnih katalogih človekovih pravic in svoboščin, je ustavno sodišče v obravnavani zadevi z ustavnopravno zavezujočo odločitvijo potrdilo kot eno od temeljnih načel ustavne ureditve Republike Slovenije, kot »temeljno vodilo delovanja države«.³⁵ Poudarilo je, da so vsi organi oblasti dolžni ravnati v okviru meja, ki »izhajajo iz ustavnega reda, katerega osrednje načelo je prav načelo spoštovanja človekovega dostojanstva.«³⁶

Ustavno sodišče se je v obravnavani zadevi oprlo na 1. člen Ustave Republike Slovenije, torej na spoštovanje človekovega dostojanstva, ki izhaja iz demokratičnega bistva Republike Slovenije in ki so ga pri svojem delovanju dolžni spoštovati vsi organi države, torej tudi organi lokalnih oblasti, med katere sodi Mestni svet Mestne občine Ljubljana. Zato mu ni bilo treba ugotavljati, s testom sorazmernosti ali na drug način, ali in v kakšni meri subjektivna prizadetost pritožnice, ki ji je priznalo konkretni pravni interes, pomeni poseg v njeno človeško dostojanstvo. Ostalo je na ravni presoje, ali je izpodbijano novo poimenovanje ulice po »Titu« v nasprotju z načelom spoštovanja človekovega dostojanstva kot takega (*per se*). Presojalo je torej, ali je konkretno poimenovanje ulice v nasprotju s 1. členom Ustave Republike Slovenije, ki s tem

³³ Prav tam, tč. 10.

³⁴ Prav tam, tč. 10.

³⁵ Prav tam, tč. 10.

³⁶ Prav tam, tč. 10.

ko Slovenijo opredeljuje kot demokratično državo, kot njen temelj izpostavlja prav človekovo dostojanstvo kot temeljno vrednoto, ki jo mora varovati demokratična država. Rzsoditi je moralo, ali je poimenovanje ceste po »Titu« v nasprotju z ustavnim načelom spoštovanja človekovega dostojanstva iz 1. člena Ustave Republike Slovenije.

Ustavno sodišče je posebej izpostavilo simbolni pomen poimenovanja ulic. Poimenovanje ulic ima, enako kot poimenovanje krajev, velik simbolni pomen, s katerim oblastni organi izražajo simbolno priznanje in podporo določenim osebam, dogodkom ali dejanjem. Poimenovanje ulice pomeni priznanje in podporo tistim vrednotam, ki jih poosebljajo osebe, dogodki, dejanja ipd., po katerih se ulica poimenuje. Priznanje, kot je poimenovanje ulic, krajev ipd., pa tudi dajanje drugih uradnih priznanj, v najširši javnosti v pravnem pogledu učinkuje *erga omnes*. Pri priznanjih, ki jih izrazijo oblastni organi, se ni mogoče sklicevati na pravico do svobode izražanja, ki gre posameznikom, medijem, civilni družbi itd., ki imajo široke možnosti, ko sami izražajo priznanje določenim posameznikom, dogajanjem in dogodkom, s tem pa tudi vrednotam, ki jih je mogoče poistovetiti s to osebo ali dogajanjem. Posamezniki, mediji, organizacije civilne družbe ipd. smejo v okviru ustavno zagotovljenih pravic, kot so svoboda izražanja, svoboda tiska, svoboda vesti in svoboda govora, izražati priznanje komurkoli in čemurkoli. Edina omejitev, ki jo morajo upoštevati, je, da s tem ne ogrozijo enake ali druge človekove pravice koga drugega (npr. pravice do zasebnosti, osebne časti ipd.) ter da njihovo izražanje priznanja ne vodi v ogrožanje javnega reda in miru ter varnosti države ali da ni celo že samo po sebi kaznivo dejanje, na primer kršitev enakopravnosti, javno spodbujanje sovraštva, nasilja ali nestrpnosti ipd. Pri poimenovanju ulic gre za akt oblastnega organa, ki je kot oblastni organ dolžan tudi pri ravnanju s simboli ravnati v okviru ustavnih načel. Upravičen je torej dajati simbolna priznanja tistemu, kar je skladno z obstoječim ustavnim redom in vrednotami, ki jih varuje ustava. Poimenovanje ulice po določeni osebi na primer izraža javno priznanje tej osebi, hkrati pa tudi moralnim, etičnim, ideološkim, verskim itd. vrednotam, ki jih ta oseba s svojim delovanjem, zaslugami, dosežki itd. simbolizira. Ustavno sodišče je izrecno zapisalo, da je z ustavnopravnega vidika »povsem nekaj drugega, če določene protiustavne vrednote zagovarja in podpira posameznik v okviru svojega osebnega

prepričanja«, kot če se z ustavnopravno nesprejemljivimi vrednotami prek simbolov »poistoveti oblast«.³⁷

Ustavno sodišče se je torej znašlo pred presojo, kaj izpodbijano poimenovanje ceste po »Titu«, torej z oblastnim aktom izkazano priznanje tu in sedaj, pomeni z vidika sedanjih ustavnih vrednot; konkretno z vidika spoštovanja človekovega dostojanstva, utemeljenega in varovanega v 1. členu Ustave Republike Slovenije. Z drugimi besedami, ali oblastno priznanje vrednot, ki jih simbolizira poimenovanje ceste po »Titu«, ustreza vrednotam sedanje ustavne ureditve Republike Slovenije, vrednotam demokratične države, ki temelji na spoštovanju človekovega dostojanstva ter človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Dejansko se je torej zastavilo vprašanje, ali je poimenovanje ceste po »Titu« v neskladju s 1. členom Ustave Republike Slovenije. Pri tem je ustavno sodišče potegnilo pomembno ločnico med novimi poimenovanji, ki se opravijo sedaj, v sedanjem času in v sedanji ustavni ureditvi, katere temeljne vrednote izhajajo iz demokratične ureditve in so utemeljene v 1. členu ustave, ter poimenovanji, ki so se ohranila iz preteklosti. Obstoječa poimenovanja, ki so se ohranila iz preteklosti, po presoji ustavnega sodišča ne pomenijo aktivnega izražanja priznanja oblastnih organov vrednotam, ki jih poimenovanje simbolizira in ki bi sicer morale biti ustavno sporne, ker so pač del preteklosti. Spominjajo na preteklost, so del zgodovine, ne pa sedanji oblastni poseg v ustavnopravno varovane vrednote. To je ustavno sodišče izrecno poudarilo.³⁸ Ustavno sodišče torej s svojo odločitvijo ni zavzelo stališča do že obstoječih poimenovanj ulic in drugih simbolnih priznanj osebnostim, dogajanjem in dogodkom iz preteklosti, ki simbolno označujejo pretekla obdobja in posredno tudi vrednote teh obdobj. Opredelilo se je le do simbolnih priznanj, ki jih oblastni organi izražajo na novo, v sedanjem času, torej v kontekstu sedanjih ustavno varovanih vrednot. Tako v Sloveniji še naprej obstajajo poimenovanja ulic in javnih prostorov po »Titu« in drugih osebnostih, dogodkih in dogajanjih iz preteklih obdobj kot spominska obeležja iz preteklosti in kot ohranjen spomin na pretekle dogodke.

Da bi ustavno sodišče lahko presodilo, ali sporni odlok Mestne občine Ljubljana o poimenovanju ceste po »Titu« posega v spoštovanje človekovega dostojanstva kot temeljnega izhodišča de-

³⁷ Prav tam, tč. 14.

³⁸ Prav tam, tč. 18.

mokratične ureditve Republike Slovenije, torej v vrednote, ki jih varuje načelo demokratičnosti iz 1. člena Ustave Republike Slovenije, je moralo ovrednotiti simbolni pomen tega poimenovanja. Izrecno je sicer poudarilo, da namen ustavnopravne presoje ni bila »presoja osebnosti in konkretnih ravnanj Josipa Broza Tita«, ³⁹ brez dvoma zgodovinske osebnosti, ki je imela v obdobju med drugo svetovno vojno in po njej, vse do svoje smrti leta 1980, najpomembnejšo vlogo na območju nekdanje Jugoslavije (»Titove Jugoslavije«). Ugotoviti pa je moralo ustavnopravno relevantne okoliščine in razsežnosti poimenovanja, s katerim je bilo z avtoriteto oblasti izkazano priznanje vrednotam, ki jih simbolizira »Tito«.

Zgodovinsko obdobje, ki ga na območju bivše Jugoslavije in Slovenije kot njenega dela simbolizira ime »Tito«, označujejo tudi nesporni dosežki – zmaga nad fašizmom, zagotovitev neodvisnosti Jugoslavije v spopadu s Stalinom, mednarodni ugled države v gibanju neuvrščenih in v svetu sploh, uveljavitev socialnih pravic in postopno tudi zametkov tržne ekonomije, povojna obnova in gospodarski razvoj, federalna ureditev države in še bi lahko naštevali. Dejstvo je tudi, da je enostrankarski, v bistvu totalitarni sistem, zlasti v letih pred razpadom Jugoslavije leta 1991, postopoma dobival bolj human obraz in da so se uveljavili zametki demokracije. Jugoslovanski komunistični režim, zlasti po letu 1960, v marsičem ni bil več primerljiv s podobnimi totalitarnimi komunističnimi režimi v vzhodni in jugovzhodni Evropi. Vendar je bilo tisto, kar je v temelju skupno vsem totalitarnim režimom, tj. da cilj posvečuje sredstva, vseskozi lastno tudi jugoslovanski enopartijski komunistični ureditvi. V imenu visokih ciljev, »novega reda v Evropi«, »brezrazredne komunistične družbe«, »samoupravljanja« ipd., se – in to je bistveno za vse totalitarne ureditve – niso izbirala sredstva, pa naj je šlo za življenja ljudi, njihove človekove pravice in temeljne svoboščine, pravico do lastnine ter *ultima ratio* za človekovo dostojanstvo. Poboji deset tisočih ljudi brez sojenja in pravnih postopkov tudi še po koncu vojne leta 1945, deportacije, taborišča, montirani politični procesi (samo v Sloveniji je bilo po letu 1991 razveljavljenih več kot 3000 sodnih postopkov iz obdobja po koncu druge svetovne vojne), grobe razlastitve, nacionalizacija praktično brez pravice do poštene odškodnine ter kolektivizacija na podeželju so označevali zlasti prva leta po drugi svetovni vojni.

³⁹ Prav tam, tč. 12.

Diskriminacija nečlanov komunistične partije (kasneje preimeno-vane v Zvezo komunistov), zlasti ljudi, ki so izkazovali svoja verska prepričanja, in tistih, ki se jih je razumelo kot »razredne sovražni-ke«, še posebej pa diskriminacija in pravno preganjanje tistih, ki so si upali pokazati, četudi samo verbalno, nestrinjanje z režimom in njegovo ideologijo, sodijo med bistvene realnosti in značilnosti tistega časa. Ta čas pa v dobrem in slabem simbolizira prav ime »Tito«. Zanesljivo to ni bil čas, v katerem bi bile temeljne vrednote identične temeljnim vrednotam sedanje ustavne ureditve Republi-ke Slovenije, katerih vir in temeljna vrednota je, kot je zapisalo tudi ustavno sodišče, spoštovanje človekovega dostojanstva. Oblastno poimenovanje ceste po simbolu »Tito«, torej oblastno priznanje in podpora vrednotam, ki so označevale (tudi) čas, ki ga simbolizi-ra prav »Tito« – to zanesljivo niso bile vrednote, kot so človekovo dostojanstvo, človekova svoboda, nediskriminacija, spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vladavina prava z ne-odvisnostjo sodišč, svobodne volitve, politični pluralizem itd., ki so ustavne vrednote demokratične Republike Slovenije –, pomeni izražanje priznanja in podporo oblastnih organov vrednotam, ki so nezdružljive s temeljnimi vrednotami, uveljavljenimi v Ustavi Republike Slovenije, in je zato protiustavno.

Ustavno sodišče Republike Slovenije je že v vrsti predhodnih odločitev⁴⁰ ocenilo, da je bil nekdanji komunistični režim v Jugo-slaviji in Sloveniji kot njenem delu nezdružljiv s spoštovanjem var-stva človekovih pravic in temeljnih svoboščin, uveljavljenih v so-dobnih demokratičnih družbah in tudi v demokratični Sloveniji. V teh odločbah je ustavno sodišče jugoslovanski komunistični re-žim prepoznalo kot v osnovi totalitarni režim ne glede na njegovo mehkejšo delovanje, ki pa ni temeljilo na vrednotah, izhajajočih iz spoštovanja človekovega dostojanstva, temeljne vrednote, na kate-ri temelji ustavni red demokratične Slovenije. Iz teh predhodnih opredelitev je ustavno sodišče izhajalo tudi pri presoji ustavno-sti poimenovanja ulice po »Titu«. Oprlo se je tudi na Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu z dne 2. 4. 2009⁴¹ ter Resolucijo št. 1481 Parlamentarne skupščine Sve-

⁴⁰ Glej na primer odločbo št. U-I-69/92 z dne 10. 12. 1992 (Uradni list RS, št. 61/92), odločbo št. U-I-158/94 z dne 9. 3. 1995 (Uradni list RS, št. 18/95), odločbo št. Up-301/96 z dne 15. 1. 1998 (Uradni list RS, št. 13/98, in Odl. US VII, 98), odločbo št. U-I-248/96 z dne 30. 9. 1998 (Uradni list RS, št. 76/98, in Odl. US VII, 176).

⁴¹ Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski zavesti in totalitarizmu (UL C 137 E, 27. 5. 2010, str. 25).

ta Evrope z dne 25. 1. 2006,⁴² ki izražata spoštovanje žrtvam vseh evropskih totalitarizmov, med katere je dejansko, tako v zgodovinskem smislu kot tudi po omenjenih odločbah Ustavnega sodišča Republike Slovenije, sodil tudi jugoslovanski komunistični režim, ki ga simbolizira »Tito«.

Po daljši izčrpní obravnavi je Ustavno sodišče Republike Slovenije v zadevi poimenovanja ulice v Ljubljani kot »Titova cesta«⁴³ odločilo, da je 2. člen odloka Mestnega sveta Mestne občine Ljubljana v nasprotju s 1. členom Ustave Republike Slovenije in ga odpravilo. Povedalo je, da je v demokratični Republiki Sloveniji »oblastno poveličevanje komunističnega totalitarnega režima s poimenovanjem ceste po voditelju tega režima protiustavno«.⁴⁴ Takšno novo poimenovanje, sprejeto 18 let po vzpostavitvi ustavnega reda, ki »temelji na ustavnih vrednotah, nasprotnih vrednotam režima pred osamosvojitvijo«, je v današnjem prostoru in času »v nasprotju z načelom človekovega dostojanstva, ki sodi v samo jedro ustavne ureditve Republike Slovenije«.⁴⁵ Poudarilo je, da »ne samo žrtve ali nasprotniki prejšnjega režima, temveč tudi druga javnost lahko takšno ravnanje oblasti v sedanjem času razume kot novo oblikovano oblastno podporo nekdanjemu komunističnemu režimu«,⁴⁶ kar je v neskladju z vrednotami, na katerih temelji Ustava Republike Slovenije. Temu velja pritrditi ne glede na to, da sam tistim, ki so predlagali in sprejeli to poimenovanje, nikakor ne pripisujem takega subjektivnega namena. Skoraj 20 let po padcu prejšnjega režima so očitno hoteli izkazati priznanje »Titu« za njegov pozitiven zgodovinski prispevek, pri tem pa so pozabili, da so s tem prezrli totalitarno bistvo družbene in pravne ureditve ter vrednote tistega časa, nasprotne temeljnim ustavnim vrednotam sedanje demokratične Slovenije.

Ustavno sodišče je odločitev v tej zadevi sprejelo soglasno, kar ji daje poseben pomen. Odločitev je v javnosti razumljivo povzročila izjemen odziv. Strokovna javnost ji je v glavnem pritrdila. Nekateri so jo označili za zgodovinsko, ker je spoštovanje človekovega dostojanstva umestila prav v 1. člen Ustave Republike Slovenije in ga torej utemeljila kot del bistva demokratičnosti. V širši,

⁴² Resolucija št. 1481 parlamentarne skupščine Sveta Evrope z dne 25. januarja 2006 o potrebi po mednarodni obsodbi zločinov totalitarnih komunističnih režimov.

⁴³ Odločba št. U-I-109/10 z dne 26. 9. 2011 (Uradni list RS, št. 78/11).

⁴⁴ Prav tam, tč. 18.

⁴⁵ Prav tam, tč. 18.

⁴⁶ Prav tam, tč. 18.

tudi politični javnosti je bilo tudi precej kritik in nerazumevanja. Omenjalo se je, da je ustavno sodišče poseglo v vrednotenje zgodovine, kar seveda ni njegova pristojnost in čemur se je zavestno izognilo. Presojalo je le skladnost vrednot, ki jih simbolizira »Tito« in ki so bile bistvo totalitarnega, nedemokratskega režima in so zato neskladne z ustavnimi vrednotami demokratične Republike Slovenije oziroma jim nasprotujejo. Številni izmed tistih, ki jih ime »Tito« spominja na »njihov« čas, ne da bi jih ta simbol hkrati spominjal na vse tragične in tudi zločinske značilnosti totalitarnega komunističnega režima, so bili prizadeti in užaljeni. Prezrli pa so, da jim ustavno sodišče ni vzelo pravice osebno častiti tistega časa in »Tita«, njihovega simbola in simbola tistega časa. Le oblastnim organom je prepovedalo izražanje podpore in priznanja vrednotam, ki jih simbolizira ime »Tito« in ki so v nasprotju z vrednotami demokratične Slovenije ter v nasprotju s spoštovanjem človekovega dostojanstva kot jedrom demokracije. Povedalo je, da je tako kot država »tudi občina pri izvrševanju svojih oblastnih pristojnosti vezana na Ustavo« in podvržena »omejitvam, ki izhajajo iz Ustave, še posebej če gre za varstvo temeljnih vrednot ustavnega reda, med katerimi osrednje mesto pripada človekovemu dostojanstvu«. ⁴⁷ Ustavno sodišče v ničemer ni postavilo pod vprašaj poimenovanj po osebah, dogajanjih in dogodkih iz »Titovega« obdobja, tudi poimenovanj po »Titu«, ki so se ohranila iz preteklosti. Označilo jih je za del zgodovine, obeležja tistega časa, ki naj bodo hkrati v spomin in opomin. Le nova oblastna dejanja, ki bi izražala, četudi le na simbolni ravni, priznanje in podporo vrednotam, nasprotnim vrednotam ustavne ureditve demokratične Republike Slovenije, so po presoji ustavnega sodišča v nasprotju z ustavo.

⁴⁷ Prav tam, tč. 19.